

Svensk rasforskning igår och idag

Den här boken tog sin utgångspunkt vid 1930-talets mitt, den tid som de flesta tidigare studier av den svenska rasforskningens historia har valt som slutpunkt. Jag har därefter följt rasforskningen fram till 1970-talets mitt. Under denna period skedde stora förändringar. Nazismens framväxt och fall, andra världskriget och Förintelsen, avkoloniseringen i Afrika och Asien, vänsterradikaliseringen, allt detta är några faktorer som förändrade ramarna för rasforskningen och dess aktörer både i Sverige och i omvärlden.

Vad hände med den svenska rasforskningen under dessa fyrtio år? Det är dags att diskutera de viktigaste slutsatserna. Någon detaljerad sammanfattning av boken ska jag inte göra, för sådana finns redan i slutet av varje kapitel. Men jag ska lyfta fram det jag själv ser som de viktigaste övergripande resultaten. Det är säkerligen inte det sista som finns att säga om ämnet och förhoppningsvis kan mina resultat inspirera till fördjupade studier. Eller varför inte till kritiska granskningar och alternativa tolkningar? Det fina med historievetenskap är att diskussionen aldrig är avslutad.

Vetenskapen som inte försvann

Svensk rasforskning upphörde inte vid 1930-talets mitt. Det är den enskilt viktigaste slutsatsen. Det innebär att vi måste revidera bilden av rasforskning som något som främst ägde rum under 1920-talet och det tidiga 1930-talet. Sett till det internationella forskningsläget är slutsatsen inte oväntad. Det oväntade hade tvärtom varit om svenska forskare upphört att studera

mänskligheten med rasbegreppet som grund. Men det gjorde de inte, varken vid Statens institut för rasbiologi eller utanför institutet. Fram till åtminstone det sena 1960-talet bedrevs rasvetenskaplig forskning i Sverige liksom i andra västeuropeiska och nordamerikanska länder.

Så värst många rasforskare fanns det visserligen aldrig. Under den period jag har undersökt verkade de framför allt i två institutionella sammanhang. Dels fanns Statens institut för rasbiologi, som vid 1950-talets slut namn bytte namn till Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet. Där arbetade forskare som Gunnar Dahlberg, Jan Arvid Böök och Lars Beckman. Dels fanns ämnet fysisk antropologi vid samma universitet. Där var Bertil Lundman den ende företrädaren, men han utvecklade å andra sidan en frenetisk verksamhet.

När Gunnar Dahlberg tog över som chef för Rasbiologiska institutet 1935 fanns det tydliga förväntningar om ett skifte i verksamheten. Statsmakten hade slagit fast att den rena rasforskningen skulle prioriteras ner till förmån för medicinsk genetik. De första åren infriade Dahlberg dessa förväntningar. Men när andra världskriget bröt ut hände något. Dahlberg började publicera skrifter som handlade om det mänskliga rasbegreppet, av allt att döma som en reaktion på nazismens och den aggressiva antisemitismens spridning i Europa. Dahlberg formulerade egna förslag till hur rasbegreppet borde definieras och kämpade för att distansera den vetenskapliga rasforskningen från nazismen, som han uppfattade som en ovetenskaplig och fanatisk rörelse. Men han bedrev också egen rasforskning även om studierna var små och begränsade. Dahlberg, som mer än någon annan aktör i denna bok fördömde antisemitismen och aktivt hjälpt judiska flyktingar under kriget, var till exempel den ende svenske rasforskare som gjorde en rasvetenskaplig undersökning av Sveriges judar.

Hans efterträdare Jan Arvid Böök var tydligt inriktad mot medicinsk genetik och ansvarade för institutets omorganisering till universitetsinstitution. Jag har visat att det som hände vid denna tid verkligen var just en omorganisation som i sig inte påverkade forskningens innehåll. Ett av de mer förvånande resultaten är att forskningen om rasfrågor ökade från 1950-talets slut och fram till mitten av 1960-talet. Det berodde nästan uteslutande på en enda forskares verksamhet. Lars Beckman genomförde ett metodologiskt skifte i den svenska rasforskningen genom att överge de klassiska, antropometriska metoderna för att i stället göra storskaliga analyser av blodgruppsfördelning. Men också detta var en form av rasforskning och Beckman undvek inte rasbegreppet.

Rasforskningen vid Institutionen för medicinsk genetik verkar ha upphört när Beckman lämnade arbetsplatsen vid 1960-talets mitt. Det hade inte behövt bli så. Några år tidigare försökte han och Böök få finansiering för en ny, stor inventering av det svenska folkets rasegenskaper, en studie av ett slag som inte genomförts sedan 1920-talet. Hade de fått pengar för det projektet skulle rasforskningen ha etablerats starkare vid institutionen än vad som nu blev fallet. De fick emellertid avslag och Beckman försvann till andra miljöer.

Bertil Lundman bedrev rasforskning på egen hand under 1930-talet, då han själv reste runt i Dalarna och genomförde antropometriska mätningar på tusentals och åter tusentals män och kvinnor. Han saknade offentlig finansiering och resorna bekostades av landskapets hembygdsförbund. En stadigare bas fick han först 1947, då han disputerat och därefter lyckats bli docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Det var dock inte någon särskilt stark bas eftersom han var ensam lärare och forskare i ämnet och saknade assistenter.

Trots de bristfälliga förutsättningarna bedrev Lundman en synnerligen omfattande rasvetenskaplig forskning under hela 1950-talet och en stor del av 1960-talet. Många av hans uppslag förverkligades inte, men en del gjorde det. Han fortsatte sina antropometriska forskningsresor, till exempel på ön Tjörn vid 1940-talets slut. Han publicerade också en lång rad översiktsverk om människoraser på både skandinavisk, europeisk och global nivå fram till pensioneringen vid 1960-talets slut.

Den svenska rasforskningens två traditioner

Att rasvetenskapen fortsatte efter 1935 betyder inte att all forskning innehöll samma kunskapsanspråk. Tvärtom visar min undersökning att den svenska rasforskningen aldrig var enhetlig. Det fanns betydande skillnader i synen på vad raser var, hur rasskillnader borde studeras och vilka politiska slutsatser rasforskningens resultat berättigade till.

Jag har argumenterat för att det fanns två traditioner inom den svenska rasforskningen. Det innebär naturligtvis en generalisering, men generaliseringar är nödvändiga för att vi ska få överblick och kunna urskilja historiska tendenser. I grova drag menar jag att min generalisering sätter fingret på var tvistefrågorna fanns inom den svenska rasforskningen. Men det är också värt att säga något om vad forskarna inte tvistade om. De bråkade nämligen inte om huruvida det var motiverat att använda rasbegreppet. Att ras var ett

meningsfullt eller i alla fall nödvändigt begrepp var de överens om. Skillnaderna handlade om andra saker, men de var desto tydligare.

Den ena traditionen förde fram kunskapsanspråk som påminner om de som Herman Lundborg tidigare producerat. Dess främste företrädare från 1930-talet och framåt var Bertil Lundman, som aldrig arbetat tillsammans med Lundborg men hade en liknande syn både på rasforskning och politik. Inom denna tradition laborerade man med detaljerade rasindelningar av Sveriges, Europas och jordens befolkningar. Indelningarna handlade inte bara om statistiska variationer utan innebar också att man tänkte sig mer eller mindre fasta "rastyper" som skilde sig åt både fysiskt och mentalt. Beskrivningarna av mentala rasskillnader innehöll många stereotypa uttalanden och kunde vara nedvärderande och direkt rasistiska, särskilt när det gällde grupper utanför Europa men också gällande nationella svenska minoriteter som romer och resande. Korsning mellan raser sågs som problematiskt eller till och med hotande. Man hyste dessutom stor tilltro till rasforskningens förmåga att besvara historiska och arkeologiska frågor. Det var särskilt tydligt just hos Lundman, som tyckte sig se ättlingar till de förhistoriska cromagnonmänniskorna i Älvdalen och spår av bronsålderns sjöfarare från Medelhavsområdet på Tjörn. Metodiskt användes antropometriska tekniker, men de ansågs inte avslöja allt om vad en ras var. Vid sidan av antropometrin betonade Lundman att ras också var något som måste ses, upplevas och förnimmas.

Här fanns ett romantiskt och idealistiskt drag som traditionen hade gemensamt med mellankrigstidens tyska *Rassenkunde*-strömning, och som ytterst går tillbaka till rasteoretiker som Gobineau under 1800-talet. Politiskt befann sig forskarna i denna tradition inom den nationalistiska högern, där det ofta förekom en stark Tysklandsvänlighet. Jag har inte hittat några exempel på svenska forskare som själva var organiserade nazister. Däremot hade Bertil Lundman intensiva kontakter med nazityska rasforskare både före och efter andra världskriget, och han rörde sig i en politisk miljö där det fanns ultranationella och fascistiska aktörer.

Den andra traditionen utgick från Gunnar Dahlberg och hade viktiga företrädare i Jan Arvid Böök och framför allt Lars Beckman. Här såg de politiska positionerna annorlunda ut. De låg företrädesvis till vänster i bred mening, och aktörerna tog ställning mot nazismen. Ja, traditionens syn på ras måste till viss del förstås som ett sätt att distansera den vetenskapliga rasforskningen från nazismen, en ideologi som uppfattades både som moraliskt förkastlig och ovetenskaplig.

Inom den här traditionen betonade forskarna hur lite man visste om rasfrågor, och de varnade för att dra alltför långtgående slutsatser eller göra alltför detaljerade indelningar av Europas befolkning. De tänkte sig att mänskligheten bestod åtminstone av ett mindre antal stora huvudraser och de ansåg att det var meningsfullt att studera rasskillnader också bland europeer och svenskar. Men det som då skulle studeras var inte några ras-typer utan variationer på statistisk nivå. Rasskillnaderna omfattade förmodligen även mentala skillnader, men forskarna betonade att dessa var svåra att mäta och att deras storlek inte skulle överdrivas. Variationerna kunde aldrig heller säga något om en enskild individ, och rasforskningens resultat kunde därför inte läggas till grund för lagstiftning som diskriminerade vissa befolkningsgrupper. Rasblandning sågs i allmänhet som något oproblematiskt, åtminstone när det var europeiska grupper som skaffade barn med varandra. Metodiskt användes antropometriska och senare även serologiska tekniker, medan forskarna inom denna tradition betraktade *Rassenkunde*-strömningens idealism som ovetenskaplig.

Båda traditionerna rasifierade mänskligheten. Rasifiering innebar dock inte alltid rasism, åtminstone inte om vi väljer att analysera aktörerna i de konkreta, historiska situationer där de verkade. Inom den Lundborgska traditionen var rasismen starkt närvarande mer eller mindre hela tiden. Lundmans uttalanden om svarta människor, för att bara ta ett exempel, hör till det mest rasistiska som skrivits inom den svenska rasforskningen. Men inom den Dahlbergska traditionen agerade forskarna ibland på ett sätt som där och då innebar ett antirasistiskt ställningstagande. Gunnar Dahlberg agerade till exempel mot nazism och antisemitism på ett sätt som var ovanligt skarpt bland svenska akademiker. Han gjorde det inte trots att han var rasforskare utan just därför att han var en viss typ av rasforskare.

Också detta är en viktig slutsats av min undersökning. Under de fyra decennierna efter 1935 kunde rasvetenskapliga kunskapsanspråk användas både för att försvara rashierarkier och diskriminering *och* för att ifrågasätta, underminera och kritisera samma hierarkier och för att ta ställning mot diskriminerande politik. Samtidigt hände det att ett och samma slags kunskapsanspråk fick annorlunda politisk laddning i takt med att samhället förändrades. När Arne Müntzing skrev sin text i *Tidspegel* 1942 uppfattades det som ett tydligt antinazistiskt ställningstagande. När han under 1970-talet förde fram i stort sett samma kunskapsanspråk sågs det som ett reaktionärt initiativ som riskerade att legitimera fördomar och gynna rasis-tiska rörelser.

Gränsdragningsstrider och nätverk

De aktörer som var verksamma inom den svenska rasforskningen efter 1935 var medvetna om att alla inte stod på samma sida, varken vetenskapligt eller politiskt, och vid flera tillfällen skedde strider inom och utanför det akademiska systemet. Konflikterna var en gränsdragningsstrid där deltagarna kämpade inte bara om resurser utan också om status. Ytterst handlade det om vem som skulle få uttala sig om rasfrågor med vetenskaplig auktoritet och om vilka frågeställningar, metoder och kunskapsanspråk som utgjorde "riktig" rasvetenskap.

Bertil Lundman var huvudperson i påfallande många strider. I den första, som utspelade sig 1945–47, försökte Gunnar Dahlberg motarbeta hans akademiska karriär genom att ge honom ett lågt betyg på doktorsavhandlingen och därefter hindra hans utnämning till docent. I den andra, som ägde rum vid Lars Beckmans disputation 1959, angrep Lundman sin forne student, som övergett den fysiska antropologin som universitetsämne för att i stället doktorera vid Rasbiologiska institutet. Lundman lyckades inte stoppa Beckmans växande vetenskapliga status men de två blev fiender. Under 1960-talet avslöjade Beckman Lundmans engagemang i den amerikanska, rasistiska organisationen IAAEE både i den svenska tidningsoffentligheten och i sina kontakter med den amerikanska universitetsvärlden, medan IAAEE i sin tur försökte pumpa Lundman på komprometterande information som skulle kunna användas för att svartmåla Beckman.

Den striden visar att aktörerna byggde upp internationella nätverk som de mobiliserade för att få stöd och för att motarbeta varandra. Det var i sig inget nytt. Redan Herman Lundborg hade haft ett viktigt internationellt kontaktnät, inte minst med *Rassenkunde*-forskare i Tyskland. När Dahlberg blev chef för Rasbiologiska institutet bröt han banden till Tyskland. I stället tog han kontakt med antinazistiska forskare från den anglosaxiska världen, kontakter som efter andra världskriget fördjupades genom Dahlbergs engagemang i Unesco. Där var han med och utformade organisationens så kallade andra uttalande om ras 1951 och fick därmed möjlighet att påverka rasbegreppets vetenskapliga ställning på högsta internationella nivå.

Lundman byggde i stället vidare på kontakterna med Nazitysklands rasvetenskapliga elit och brevväxlade med flera av dess ledande namn under ett par decennier efter kriget. De gamla nazisterna blev dock alltmer marginaliserade och hade få resurser till sitt förfogande. Därför kom hans kon-

takter med IAAEE och dess tidskrift *Mankind Quarterly* att spela en större praktisk roll. IAAEE erbjöd Lundman goda möjligheter att publicera sig under 1960-talet då hans akademiska stjärna dalat kraftigt i Sverige, ett land där han i bästa fall betraktades som ett akademiskt original och i värsta fall som en rasistisk ungdomsförörare. Inom IAAEE erbjöds han förutom publiceringsmöjligheter även status, och han tilltalades konsekvent som "professor" i organisationens brev trots att han egentligen bara var docent.

Utanför akademins murar

De kunskapsanspråk som producerades inom den svenska rasforskningen var inte bara en angelägenhet för den begränsade universitetsvärlden. Rasforskare deltog i samhällsdebatten, skrev populärvetenskapliga böcker och gjorde inlägg på dagstidningarnas kultursidor, där deras egna verk också recenserades, berömdes och kritiserades. Vid flera tillfällen under efterkrigstiden uppstod debatter om det vetenskapliga rasbegreppet som visar att rasforskningens vetenskapshistoria inte är samma sak som dess kunskapshistoria, utan att båda inspirationskällorna behövs för att vi ska kunna studera begreppets ställning och förändring.

Även här går det att tala om två positioner, vilket återigen är en grov förenkling som ändå gör det möjligt att urskilja mönster. Den ena positionen, som blev "mainstream" under efterkrigstiden, påminner om den Dahlbergska forskningstraditionen. Här befann sig till exempel Lars Beckman då han deltog i den offentliga diskussionen. Rasbegreppet avfärdades inte alls, men debattörerna varnade för allt rashierarkiskt tänkande. Det sågs som relativt okontroversiellt att hävda att det fanns människoraser och att de förmodligen skilde sig åt också mentalt på statistisk nivå. Däremot sågs det inte som accepterat att beskriva raserna i nedvärderande ordalag, att lägga för stor vikt vid de mentala skillnaderna, att varna för rasblandning eller göra uttalanden som kunde tolkas som ett försvar för rasistiska regimer och diskriminerande politik. Det visar Herbert Tingstens angrepp på Bertil Lundman 1959, som ledde till ett hårt avståndstagande från Lundman i pressens offentlighet.

Tidigare forskning visar att ordet "ras" förekom ganska allmänt i svensk nyhetsrapportering och kulturdebatt fram till åren runt 1970. Först då började vissa debattörer problematisera ordet och till slut också undvika det. Min undersökning visar en liknande kronologi. Visserligen *upplevde* flera

aktörer under 1960-talet att det vetenskapliga rasbegreppet hotades och ofta utmålades Unesco som det största hotet. Men jag har hittat ytterst få exempel på att begreppet betraktades som oanvändbart i sig. Joachim Israel fördömde allt tal om olika människoraser i sin text i *Raser och folks* andra utgåva 1966 och Evert Kumm argumenterade på ett liknande sätt i en pressdebatt med Marianne Rasmuson 1968. Men det var rena undantag. På det hela taget visar min undersökning att det vetenskapliga rasbegreppet hade en stark ställning i Sverige fram till 1970-talets början. Fram tills dess handlade konflikterna inte om begreppet i sig utan om vilket innehåll det skulle fyllas med. Först efter denna tid började rasbegreppet i sig ses som problematiskt eller rent av rasistiskt.

Och nu då?

All historisk forskning utgår från samtiden, den enda tid som existerar. De frågor vi ställer om det förgångna, som ju inte längre finns, måste ytterst kunna säga något om oss själva eller förmå oss att ställa frågor om vår egen värld. Det blir extra tydligt när vi diskuterar den svenska rasforskningen.

När ämnet har studerats tidigare har undersökningarna nästan alltid slutat under 1930-talet. Studierna har varit gedigna, värdefulla och viktiga. Men genom sitt fokus på 1900-talets första decennier har de, givetvis utan forskarnas avsikt, skapat intrycket att rasforskning var något som hände för länge sedan. Den blir därmed enkel att fördöma och ta avstånd ifrån. Kanske lite väl enkel.

I den här boken har jag visat att rasforskningen inte alls upphörde i och med 1930-talet. Den transformerades och olika rasforskare gick olika vägar, men den försvann inte. Frågan är om den har det ens idag – en fråga vars besvarande ligger utanför den här bokens ram men som ändå är viktig att ställa. Även i vår tid finns ett stort och växande intresse för den typ av frågor som ställdes inom 1900-talets rasforskning. Men idag tror vi inte längre att det är kranie-mätningar eller blodgrupper utan dna som ska säga oss något om – ja, om vad? Vår härstamning? Vårt ”ursprung”? Vår identitet? Vår ras?

Intresset finns inom vetenskapen. Dagens arkeologer undersöker dna som bevarats i mänskliga kvarlevor i hopp om att kartlägga historiska migrationer och undersöka vilka som kom ”först” till olika regioner. Bertil Lundman ställde samma frågor när han mätte skallar på Dalarnas lands-

bygdsbefolkning och fotograferade människor på Tjörn. Lars Beckman ställde samma frågor när han kartlade blodgruppsfördelningen i Sverige.

Intresset finns också utanför vetenskapen. Det har vuxit fram en rad företag som påstår sig kunna berätta om vårt genetiska släktskap med andra befolkningar om vi topsar oss och skickar in ett dna-prov för analys. I mitten av 1900-talet fanns inga sådana företag. I stället skrev människor brev till Bertil Lundman och frågade om han kunde hjälpa dem besvara samma frågor.

Huruvida det som sker idag ska benämnas som rasforskning eller ej är kanske inte den viktigaste frågan. Vad jag däremot tror är viktigt är att vi gemensamt diskuterar varför så många i vår tid är så fascinerade av dna-analyser, och vad vi egentligen vill använda den kunskap som dna-forskningen producerar till.

När vi för de diskussionerna kommer vi att upptäcka att vi inte är överens om vad vi vill, och att vi inte menar samma sak när vi pratar om ursprung, härstamning, identitet och så vidare. Det var inte 1900-talets rasforskare heller. Och det är ytterligare en provocerande likhet mellan dem och oss.